

TANZİMAT DÖNEMİ REFORMLARININ SOSYOLOJİK ÇÖZÜMLEMESİNDE YÖNTEM SORUNU

Mehmet Devrim TOPSES¹

ÖZ

Tanzimat dönemi, Türkiye'nin modernleşme sürecine belirgin izler bırakan reformları kapsamaktadır. Hukuksal, siyasi ve idari açılardan pek çok yeniliğin düşünsel temelleri Tanzimat döneminde oluşmuştur. Laik bir hukuk ve eğitim sisteminin ortaya çıkışı, belediyeçilik anlayışının gelişmesi, siyasi erkin sonsuz gücünün dengelenmesi Tanzimat dönemi yenilikleri arasındadır. Bununla birlikte, günümüzde Türk modernleşmesi tarihi sosyolojik açılardan çözümleyen kuramsal çalışmalar arasında Tanzimat dönemi reformlarına ilişkin bazı eleştiriler görülmektedir. Bu eleştirileri iki başlık altında toplamak mümkündür. Birinci olarak Tanzimat dönemi, Türkiye'nin uygarlık değiştirme çabasının başlangıcı olarak değerlendirildiği için eleştirilmiştir. İkinci olarak ise Tanzimat dönemi reformları, daha önce toplumsal sorunlarımızı çözme konusunda bir işlev görmüş olan geleneğin ya da şeriatın dışına çıktığı için eleştirilmiştir. Söz konusu iki kuramsal yaklaşımın ortak özelliği, kültür ve uygarlığı birbirinden ayırmaları, sonrasında toplumsal değişim süreçlerinde üst yapı kurumlarının ekonomik ve sınıfsal belirleyicilerini göz ardı etmeleridir. Bu makalenin amacı genel olarak Türk modernleşmesini ve özel olarak Tanzimat dönemi reformlarını çözümleme çabasındaki sosyolojik değerlendirmelerin yöntem sorunlarına değinmektir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal değişme, Türk modernleşmesi, Tarihsel Materyalizm

¹ Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Kurumlar Sosyolojisi Anabilim Dalı, devrimtopses(at)comu.edu.tr

METHOD PROBLEM IN SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF REFORMS IN THE TANZİMAT ERA

ABSTRACT

Tanzimat Era incorporates reforms, which left significant traces in the modernization process of Turkey. Intellectual bases of many juridical, political, and administrative improvements were formed during the Tanzimat Era. Existence of a secular judicial and education system, progress in municipalism perception, balancing the endless political power were among the improvements of the Tanzimat Era. However, today, some criticisms are observed concerning the reforms of the Tanzimat Era in the conceptual studies, which sociologically analyze the history of Turkish Modernization. These criticisms can be classified under two titles. Firstly, it was criticized since Tanzimat Era was evaluated as the outset of Turkey's civilization change attempt. Second, the reforms of the Tanzimat Era were criticized since they digressed the sharia and the tradition, which had a function up until then in solving the social problems of the time. The common trait of the abovementioned two theoretic approaches is that they differentiate culture and civilization, and afterwards they disregard economical and class-based determinants of the higher structure institutions during social change processes. The objective of this article is to touch upon methodological problems of the sociological evaluations that are attempting to analyze the Turkish modernization in general and the Tanzimat Era reforms in particular.

Keywords: Social change, Turkish modernization, Historical Materialism

1. Giriş

Türkiye'nin modernleşme tarihinde Tanzimat dönemi, 1839'dan başlayıp Islahat fermanını içine alacak şekilde 1. Meşrutiyet'in ilanına kadar süren ve Batılılaşma yönündeki reformların devlet eliyle yürütüldüğü bir sürecin genel adıdır. Türk modernleşmesi tarihine yönelik sosyolojik incelemeler, Tanzimat dönemi reformlarını özellikle iki noktadan eleştirme eğiliminde olmuşlardır. Bu eleştirilerin birincisi, uygarlıkların dinsel ve kültürel sınırlar içinde değerlendirilmesinden doğan kuramsal yaklaşımlardır. En güçlü anlatımını 20. yüzyılın sonunda Baykan Sezer'de bulan söz konusu modernleşme eleştirisi, Türkiye'nin Batılılaşma çabalarını reddetmiş ve Doğu uygarlığının geleneksel sınırları içinde bir gelişme yolu önermiştir (Sezer, 1988). Sezer'in Türk modernleşmesine yönelik eleştirisinin açık bir benzeri ise yine 20. yüzyılın sonunda Amerikalı siyaset bilimci Samuel Huntington'dagörülür. Uygarlıkları dinsel sınırlar içinde değerlendirdiği "Medeniyetler Çatışması"kuramı bağlamında Huntington, Türkiye'ye Batılılaşma çabalarından vazgeçmesi ve yeniden Doğu uygarlığına dönmesi çağrısında bulunur (Huntington, 2006:237). Bu değerlendirmelerinin ortak noktası, Tanzimat dönemini "kendi uygarlığımızı terk etme" sürecinin başlangıcı olarak görmeleri ve bu yönden eleştirmeleridir.

Oysa toplumsal bir yapının kendisini çağdaş uygarlık değerleri doğrultusunda değiştirme eğilimi göstermesi doğal olduğu kadar gerekli bir tutumdur. İnsanlık tarihinde ortaya çıkan kültürel yeniliklerin tümü, uygarlıklar arasındaki karşılıklı etkileşimin ürünleri olmuşlardır. Yazı ve alfabe sistemleri, bilim ve sanatlar ya da teknik yenilikler belirli coğrafyalarda ortaya çıkmalarına karşın, süreç içinde yeryüzünün tüm bölgelerine yayılmışlardır. Alışverişler yalnızca teknik alanla sınırlanmış değildir. Dinlerin oluşum ve gelişim süreçlerinde bile çeşitli coğrafyalar arasındaki alışverişler görülebilir. Tarihin genel akışına aykırı olan asıl tutum ise uygarlık alışverişlerini dinsel ve kültürel sınırlar içinde daraltmak ya da Gökalp (2001:19)'in ileri sürdüğü biçimiyle kültür ve uygarlığı birbirinden ayırmaktır. Osmanlı toplumunda belediyeçilik hizmetlerinden başlayıp, vergilendirme, ticaret hukuku, can-mal güvenliği ve laik eğitim sistemine kadar pek çok yeniliğin temelleri Tanzimat döneminde atılmıştır. Ayrıca devletin kesin gücü karşısında reayanın temel haklarının korunması ya da "güçler dengesi" gibi siyasal-hukuksal yeniliklerin Türkiye'deki felsefi temelleri 3. Selim'den başlayıp Tanzimat dönemini de kapsayan ilk modernleşme girişimlerinde bulunabilir (Findley, 2017:499). Gerber (2017:257), hukuk ve yargılama sisteminde mahkemeler tarafından verilen kararların yasa ve usul yönünden incelenmesini sağlayan temyiz hakkının bile Tanzimat döneminde kurulmuş mahkemelerin pratiğinde ortaya çıkan bir yenilik olduğunu saptamaktadır.

Batı coğrafyasında ortaya çıkmalarına karşın, Tanzimat dönemi yeniliklerinin çağdaş insanlık değerleri açısından taşıdığı önem günümüzde kesinlikle yadsınamaz.

Türk modernleşmesi tarihine yönelik eleştirilerin ikincisi, kültürün daha özel biçimi olan İslamiyet'e odaklanmıştır. Özellikle Şerif Mardin tarafından altı çizilen bu kuramsal yaklaşım, Batılılaşma yanlısı devrimcilerin yerel İslami kültürleri küçümseyerek, Türkiye'de yabancı bir kültür unsurunu yerleştirmeye çalıştıklarına vurgu yapmaktadır (Mardin, 2004:277). Mardin (2004:187) göre Türk modernleşmesinin yaşadığı durgunluklar ve geri çekilmeler, kabaca “küçük geleneği” oluşturan sekülerleşme sürecinin İslami-geleneksel toplumu oluşturan “büyük geleneğe” nüfus etmesi sonucunda yaşanan uyumsuzluklardan doğmuştur. Gerçekten de Mardin'in Türk modernleşmesine ilişkin değerlendirmeleri, Batılılaşma yanlısı devrimcilerin çizmiş olduğu modernleşme amaçlarının şeriatın çizdiği sınırların dışına taşmış olmasına karşı açık bir yadırgayıcı tutum barındırmaktadır. Mardin'in bu tutumu, onun ekonomik ve siyasal değişkenlerin toplumsal yapının genel işleyişindeki etkisini yeterince önemsemeyen yöntem anlayışından kaynaklanmaktadır. Mardin, Türk modernleşmesinin karşılaştığı sorunları çoğunlukla “din uyumsuzluğu” ya da “gelenek karşıtlığı” değişkenleriyle açıklamaya çalışmış; ekonomik ve sınıfsal değişkenlerden daha büyük bir önemi üst yapı kurumlarına vermiştir.

2.Toplumsal Yapının Genel İşleyişinde Kurumların Yeri

Toplumsal yapının genel işleyişinde ekonomik ve sınıfsal değişkenlerin ağırlık taşıması, din kurumunun etkisini küçültmez. Kendi içinde belirli bir özerklik taşıyan dinsel ya da geleneksel kurumlar, toplumsal yapıya bazı karakteristik özellikler kazandırmaktadırlar. Örneğin İslam'da domuz etinin yasak olması nedeniyle Osmanlı toplumunda kasap ve bakkallar çoğunlukla Müslümandır. Ya da İslam'ın emrettiği abdest için temiz su ihtiyacı, çok sayıda hamam inşa edilmesine, çeşitli su yollarının ve bugün de kullanılan açık sarnıçların gelişmesine neden olmuştur (Karpas, 2017:57). Bununla birlikte insanların toplum halinde yaşamalarına yol açan belirleyici değişken dinler, normlar ya da idealler değil; ekonomik değişkenlerdir. Biyolojik bir varlık için öncelikli amaç, barınma, güvenlik, açlık ve susuzluk gibi zorunlu ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Uygarlık tarihi, insanların temel ihtiyaçlarını karşılayabilme düzeylerine göre dünyaya anlamlar verdiklerini, yeni idealler oluşturduklarını; aralarındaki ekonomik ilişkilere ya da sınıfsal çatışmalara göre yeni kurumsal ilişkilerin ortaya çıktığını göstermektedir. Gerçekten de din kurumunda

totemizm ve fetişizmden başlayıp, çok tanrı dinlerden semavi dinlere kadar uzanan değişim sürecine, paralel zamanlara denk gelen ekonomik ve sınıfsal değişim süreçleri eşlik eder (Childe, 2004 ve 2009; Harman, 2017; Şenel, 1995). Bu nedenle Mardin'in benimsemiş olduğu yöntem anlayışı ve Türk modernleşmesini din kurumu üzerinden açıklama çabası tarihsel bir görüntü sunuyor olsa da, sürecin belirleyici dinamiklerinin ortaya konulmasında ya da bu sürecin sosyolojik açıdan çözümlenmesinde yeterli değildir.

3. Tanzimat Dönemi Yenileşme Hareketlerinin Altındaki Sınıfsal Çelişkiler

Osmanlı toplum yapısı içinde Tanzimat dönemi yenileşme hareketlerine karşı en güçlü tepki zengin mültezimler, ulema sınıfı, büyük ayanlar, bazı esnaf ve küçük tüccarlardan gelmektedir. Onların Tanzimat reformlarına karşı çıkma nedenlerinin başında ise dinsel kaygılar değil, eski toplumsal yapıda elde etmiş oldukları siyasal ve ekonomik konumlarını yitirmeleri yatmaktadır. Gerçekte bu zümreler yeniçerilerle birlikte, Osmanlı'da toprak düzeninin 16. yüzyıldan başlayarak bozulmasından yararlanarak geniş toprak mülkiyetlerini ele geçiren kesimleri oluşturmaktaydılar (Berkes, 1972:252; Cem, 2015:157). Buna karşın, 17. yüzyılın sonundan başlayarak iç ve dış kapitülasyonlar yoluyla zenginleşen, dış ticarete bağımlı ve çıkarları eski geleneksel sınıflarla çelişen yeni bir toplumsal sınıf ortaya çıkmıştır. Söz konusu yeni sınıf merkezi bürokrasi, taşrada dış ticarete açılan bazı toprak sahipleri ve yine dış ticaret yoluyla zenginleşen tüccarları ve yabancı azınlık gruplarını içine almaktadır. Eski zümreyle çıkarların çarpıştığı en açık nokta ise esnaf, küçük tüccar ve yeniçeriler arasındaki işbirliğinin lonca kontrolünü koruyarak serbest piyasa ekonomisinin gelişimine engel olmasıdır (Aytekin, 2015:53-59). Bu noktada, Yeniçeri ocağını kaldıran 2. Mahmut ve taşrada merkezileşme yönünde hamleler içeren Tanzimat dönemi, eski geleneksel sınıfların gücünü kırmayı ve serbest piyasa ekonomisini genişletmeyi amaçlamıştır.

Gerçekten de iltizamın kaldırılmasıyla mültezim, voyvoda ve sarrafların kazanç kapısı kapanmıştır. Şeriat mahkemelerinin sınırlandırılmasıyla birlikte ulema kesimi güç ve saygınlık kaybetmiştir. Ayrıca vergi ödeme konusunda muafiyetlerin kaldırılarak eşitliğin getirilmesiyle birlikte, eskiden daha az vergi veren âyan ve “çorbacı” olarak bilinen tasarruf sahipleri zarar görmeye başlamışlardır (Çadırcı, 1997:203; İnalçık, 2017:180; Mardin, 2017:44-52, Pamuk, 2015:143; Karpaz, 2006:19). Zarar gören bu zümrelerin Tanzimat'a karşı direnişini “toplumun din ve gelenek kaygısıyla başlattığı bir muhalefet” olarak açıklamak, yalnızca görüntüye

odaklanan bir yöntem yanlısıdır. Kaldı ki, Türkiye'nin modernleşme sürecini dinsel bir çerçeveden eleştiren kuramcılar halkın geleneksel yapı dışındaki reformlara uyum sağlayamadığını ileri sürmüş olsalar da, bu dönemdeki köylü isyanlarının Tanzimat reformlarına ya da Batılılaşma hareketlerine muhalif bir nitelik taşıdığına ilişkin bilimsel bir kanıt yoktur. Tersine, Aytekin (2015:40) ve Engelhardt (2010:95)'in saptamaları, bu isyanlarda köylülerin en temel isteklerinin “yeni hakların kapsamının kendilerini de kapsayacak şekilde genişletilmesi” olduğuna işaret etmektedir.

Mardin'in vurgulamış olduğu geniş toplum kesimlerinden gelen uyumsuzluk, “geleneğin dışlanmasından” değil, alt sınıfların modernleşmenin getirdiği olanaklardan yararlanamamış olmasından kaynaklanmaktadır. Tanzimat dönemi, 19. yüzyılda geniş toplum kesimlerini oluşturan küçük üretici ya da topraksız köylülerin ekonomik ve siyasal koşullarında bir iyileşme yaratmadığı gibi söz konusu koşullar bu dönemde biraz daha ağırlaşmıştır (Cem, 2015:219). İltizam yöntemi yasaklanmasına karşın, eski dönemin mültezimleri bu defa sancak merkezlerinde kurulan meclislere üye olarak köylüler üzerindeki baskılarını daha acımasız olarak sürdürmüşlerdir (Çadırcı, 1997:37; Karpat, 2006:40). Kuramsal açıdan halkın siyasal katılımını öngören belediye meclislerinde üyeler tümüyle o yörenin ileri gelenleri ve eski derebeylerinden oluşmuştur (Karpat, 2006:40). Öyleyse geniş toplum kesimleri ile Tanzimat dönemi yenileşme hareketleri arasında bir gerginlik durumundan söz edilecekse, bu gerginliğin yüzeysel nedeni “geleneğin dışlanması” iken; derinlerde yatan belirleyici nedeni ise toplumun geniş kesimleri açısından ekonomik ve siyasal koşulların giderek ağırlaşmasıdır.

4. Sonuç

Tanzimat dönemi reform süreçlerinin değerlendirilmesinde farklı değişkenlere vurgu yapılması, sosyal bilimcilerin benimsediği yöntemle ilgili bir tutumdur. Birinci yöntem anlayışı kültürel açıdan özcü bir bakış açısını içermektedir. Her uygarlığın bir özgünlüğü ve farklı tarihsel gelişim çizgileri olduğu varsayımından yola çıkarak, evrensel insanlık değerlerini barındıran Batı uygarlığından kültür unsurları alınmasına ve Batı uygarlığı yönünde bir kültür değişimine “kendi uygarlığımızı unutup terk etme” kaygısıyla itiraz etmektedir. Bu yöntem anlayışı uygarlıklar arasındaki kültür alışverişlerini coğrafi-dinsel ya da tarihsel değişkenlere göre sınırlamaktadır. İkinci olarak, toplumsal yapıyı üst yapı kurumlarının aralarındaki ilişkiler açısından değerlendiren Weberci bir yöntem, Türk modernleşmesinde

kültürel ayırım noktalarına odaklanmış ve modernleşme sürecinde karşılaşılan uyumsuzlukları geleneğin dışına çıkılmasıyla açıklamıştır. Üçüncü bir yöntem anlayışı ise Türkiye’deki gelenek ve modern kültür karşıtlığını ekonomik ve sınıfsal belirleyicileriyle birlikte yorumlamak eğilimindedir. Bu makalede öncelikle kültürel özcü yöntem eleştirilmiş, sonrasında toplumsal yapıların öncelikle maddi bir gerçeklikten ortaya çıktıkları varsayımından hareket ederek, modernleşme sürecindeki toplumsal olayların maddi-ekonomik-sınıfsal dinamikleriyle birlikte ele alınmasının daha geçerli bir yöntem olduğu ileri sürülmüştür. Konuya bu yöntem anlayışıyla yaklaşıldığında, daha önce bağımsız değişkenler olarak yorumlanan din ve diğer kültürel yapıların ekonomik ya da sınıfsal değişkenlerce güçlü ölçüde etkilendikleri ve belirlendikleri görülebilir.

KAYNAKLAR

- Aytekin, A. (2015). “Kapitalistleşme Merkezinin Kavşağında”, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat* (Editörler: Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu), İstanbul: Yordam Yayınları.
- Berkes, N. (1972). *Türkiye İktisat Tarihi*, 2. Cilt, İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Cem, İ. (2015). *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Childe, G. (2004). *Kendini Yaratan İnsan, İnsanın Çağlar Boyu Gelişimi* (Çeviren: Filiz Ofluoğlu), İstanbul: Varlık Yayınları.
- Childe, G. (2009). *Tarihte Neler Oldu* (Çeviren: Alâeddin Şenel, Mete Tunçay), İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Engelhardt, E.P. (2010). *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri: Tanzimat* (Çevirenler: Örgen-Nurer Ugurlu), İstanbul: Örgün Yayınları.
- Findley, C.V. (2017). “Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Editörler: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Gerber, H. (2017). “Tanzimat’a Yeni Bir Bakış: Kudüs Vilayeti”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Editörler: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Gökalp, Z. (2001). *Türkleşmek İslamlaşmak Muassırlaşmak*, İstanbul: Kum Yayınları.

Harman, C. (2017). *Halkların Dünya Tarihi, Taş Devrinden Yeni Binyıla* (Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul: Yordam Yayınları).

Huntington, S. (2006). *Medeniyetler Çatışması ve Yeni Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması* (Çevirenler: Mehmet Turhan, Cem Soydemir), İstanbul: Okyanus Yayınları.

İnalcık, H. (2017). “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Editörler: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Karpat, K. (2006). *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma* (Çeviren: Dilek Özdemir), Ankara: İmge Yayınları.

Karpat, K. (2017). *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus* (Çeviren: Dilek Elitez), İstanbul: Timaş Yayınları.

Mardin, Ş. (2004). *Türk Modernleşmesi* (Derleyenler: Mümtaz’erTürküne, Tuncay Önder), İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2017). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*(Çevirenler: Elçin Gen, Murat Bozluolcay), İstanbul: İletişim Yayınları.

Pamuk, Ş. (2015). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Sezer, B. (1988). *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, İstanbul: Sümer Yayınları.

Şenel, A. (2001). *İlkel Topluluktan Uygur Topluma, Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.